

Пацюк Вікторія Сергіївна,
кандидат географічних наук, доцент
Казakov Володимир Леонідович,
кандидат географічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна, e-mail: viktoriia.patsiuk@gmail.com
Криворізький державний педагогічний університет,
м. Кривий Ріг, Україна, e-mail: vl.kazakov1970@gmail.com

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ТУРИЗМ: ЗМІСТ ТУРІВ (НА ПРИКЛАДІ КРИВОГО РОГУ)

Мета. Туристичний ринок України зазнав форматувальних та перерозподілу туристичних потоків, що зумовлено наявною ситуацією. Вже нині треба замислюватися над тим як у майбутньому залучати туристів та пропонувати їм різноманітні варіанти організації відпочинку, які покликані презентувати не лише брендові загальноновизнані туристичні дестинації нашої країни, а й включати до туристичної пропозиції нові види туризму та нерозкриті локації.

Методика. Дослідження базується на загальноновідомих принципах розробки турів, сформульованих О.О. Любіцевою. В основу дослідження покладено діалектичний метод пізнання та системний підхід. Основні наукові результати отримані з використанням комплексу загальнонаукових методів, а саме: теоретичного узагальнення, аналізу та синтезу. Теоретичну та методологічну основу дослідження становлять наукові праці з названої проблеми вітчизняних та зарубіжних вчених, інтернет-ресурси та краєзнавчі матеріали.

Інформація щодо ресурсу промислового туризму у місті Кривий Ріг взято із власних досліджень та практичної діяльності авторів з розвитку туристичного сектору міста.

Результати. Обґрунтовано значимість розвитку різних форм та видів туризму як для класичних туристичних центрів України, так і для міст, які не сприймаються як туристичні дестинації. Проаналізовано принципи розробки турів індустріальної тематики та виділені специфічні особливості даних турів. На прикладі міста Кривий Ріг розкрито наявний потенціал для залучення відвідувачів в процесі розвитку індустріального туризму, виділено основні типи об'єктів для відвідування. Запропоновано варіант базового комплексного туру індустріальної тематики, розрахованого на широкий контингент відвідувачів.

Наукова новизна. Вивчено досвід організації екскурсій та турів індустріальної тематики як в Україні, так і за кордоном. Систематизовано інформацію про принципи створення турів індустріальної тематики, розкрито специфічні особливості організації даних турів.

Практична значимість. На основі численних експедиційних досліджень території Криворіжжя авторами відібрано об'єкти, які покладені в основу комплексного одноденного туру індустріальної тематики. Даний тур пройшов апробацію під час неодноразових турів до міста, організованих провідними туристичними операторами внутрішнього туризму.

Ключові слова. Індустріальний туризм, принципи розробки турів, тур індустріальної тематики.

Kazakov Volodymyr Leonidovych,
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor
Patsiuk Viktoriia Serhiivna,
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor

Kyryvyi Rih State Pedagogical University, Kyryvyi Rih, Ukraine,
e-mail: vl.kazakov1970@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine,
e-mail: viktoriia.patsiuk@gmail.com

INDUSTRIAL TOURISM: CONTENT OF TOURS (ON THE EXAMPLE OF KRYVYI RIH)

Objective. The tourist market of Ukraine has undergone formats and redistribution of tourist flows due to the current situation. Already now we need to think about how to attract tourists in the future and offer them a variety of options for organizing recreation, which are designed to present not only the branded universally recognized tourist destinations of our country, but also to include new types of tourism and undeveloped locations in the tourist offer.

Methodology. The research is based on the well-known principles of tour development, formulated by O.O. Lyubitseva. The study is based on the dialectical method of cognition and systematic approach. The main scientific results are obtained using a complex of general scientific methods, namely: theoretical generalization, analysis and synthesis. The theoretical and methodological basis of the study are scientific works on this problem of domestic and foreign scientists, Internet resources and local history materials.

Information on the resource of industrial tourism in the city of Kryvyi Rih is taken from the authors' own research and practical activities in the development of the city's tourism sector.

Results. The importance of the development of various forms and types of tourism for both classical tourist centers of Ukraine and for cities that are not perceived as tourist destinations is substantiated. The principles of development of industrial tours are substantiated and specific features of these tours are highlighted. On the example of the city of Kryvyi Rih, the existing potential for attracting visitors in the process of industrial tourism development is revealed, the main types of objects for visiting are highlighted. The variant of the basic complex tour of industrial subjects, designed for a wide contingent of visitors, is proposed.

Scientific novelty. The experience of organizing excursions and tours of industrial subjects both in Ukraine and abroad is studied. Information about the principles of creating tours of industrial themes is systematized, specific features of the organization of these tours are revealed.

Practical significance. On the basis of numerous expeditionary studies of the territory of Kryvyi Rih, the authors selected objects that are the basis of a comprehensive one-day tour of industrial themes. This tour was tested during repeated tours to the city, organized by leading tour operators of domestic tourism.

Keywords. Industrial tourism, principles of tour development, industrial tour.

Постановка проблеми. Військові дії, що тривалий період відбуваються в Україні, поставили на паузу розвиток туристичної сфери, особливо в прифронтових регіонах. Однак, будь-яка пауза – це не початок стагнації, а час для переосмислення набутого досвіду та окреслення на майбутнє нових орієнтирів. Війна спровокувала катастрофічне руйнування інфраструктури, однак стимулювала потужне зростання іміджу нашої країни. Тож не безпідставними є прогнози експертів щодо того, що на Україну очікує туристичний бум після завершення військових дій. Відповідно треба посилити роботу щодо підготовки нових туристичних пропозицій та формування різноманітного туристичного продукту. Одним із перспективних напрямів урізноманітнення туристичної пропозиції є індустриальний туризм, потужний потенціал для розвитку якого мають саме міста, що мали або мають прифронтовий статус.

Одним із даних міст є Кривий Ріг, в якому ще з 2013 року відбувається цілеспрямований розвиток індустриального туризму. Саме аналізуючи практичний досвід організації діяльності з індустриального туризму в даному місті вирішено проаналізувати специфіку створення турів індустриальної тематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Змістовою базою даного дослідження є напрацювання вчених щодо питань розвитку індустриального туризму, які докладно розглянуті у монографіях іноземних авторів: Е.А. Фрю «Індустриальний туризм: концептуальний та емпіричний аналіз» [1], А. Отгаар «Індустриальний туризм. Де публічне зустрічається з приватним» [6], а також колективу нідерландських авторів А. Отгаар, Л. Ван ден Берг, К. Бергер та Р. Х. Фенг «Індустриальний туризм: можливості для міст і підприємств» [7]. Різні аспекти організації індустриального туризму представлені в дослідженнях багатьох західних вчених: А. Густафсон, Д. Зоєц, А. Маркон, Дж. Ж. Хосперс, Д. Маккенел, А. Лью, І. Келлі, М. Фокс, В. Діксон, Е. Інскір, Р. Прініс, Дж. Шварбрук, Р. Ялі та ін.

Піонерами вітчизняних досліджень індустриального туризму стали автори досліджень, що відображено в численних публікаціях як спільних, так і одноосібних [8, 11, 13, 14], значний внесок зробили О. О. Бейдик, В.Ф. Данильчук, Л.Д. Божко, Ю. Г. Тютюнник, В.О. Кошель, К. М. Горб та інші.

Розробка будь-якого туру передбачає аналіз напрацювань в питаннях методики розробки туру та формування туристичного продукту. Класичний посібник з даної проблематики підготовлено О. О. Любіцевою [12]. Питання організації турів індустриальної тематики є недостатньо розкритим, хоча періодично піднімалося в працях іноземних фахівців: А. Бонфанті зі співавторами [2], Чен та Моррісон [3], значна кількість досліджень присвячена особливостям організації екскурсій до фабрично-заводських комплексів [4], [9], [10].

Формулювання цілей статті. Розкрити концептуальні засади розробки турів індустриальної тематики та обґрунтувати створення подібного туру територією міста Кривий Ріг.

Виклад основного матеріалу. Будь-який тур, що є складовою туристичного продукту потребує змістовної теоретичної підготовки та практичної апробації. При виділенні ключових моментів, яким повинні відповідати тури індустриальної тематики, доцільно орієнтуватися на класичні дослідження О. Любіцевої, яка зазначала, що тури повинні відповідати низці принципів [12]. Даємо їх інтерпретацію для потреб індустриального туризму:

- **безпека** (всіх складових і на всіх етапах проходження туру) – в турах індустриальної тематики це ключовий принцип, так як можливості травмування тут значно вищі, ніж в комплексних оглядових турах культурно-пізнавальної тематики. До програм турів часто включаються сходження на відвал або прогулянки провальними зонами, що передбачають використання зручного одягу та взуття. Відвідування функціонуючих індустриальних об'єктів в більшості випадків передбачає переодягання у виробничу робу, що окрім спеціального одягу та взуття включає захисну каску, термоокуляри, беруші, а подекуди респіратор. Обов'язково перед відвідуванням індустриальних об'єктів проводиться інструктаж з техніки безпеки щодо поведінки відвідувачів на промисловому об'єкті. Відвідування підприємств підвищеної небезпеки (наприклад, шахта зі спуском під землю

на надглибокі горизонти) передбачає проведення медогляду в експрес режимі, що включає вимірювання тиску та серцебиття, а також вікові обмеження щодо відвідування таких об'єктів. З іншого боку, самі підприємства, прагнучи до європейського рівня, повинні переоснащуватися на засадах відкритості до потенційних туристів, тому переїзди територією підприємства повинні бути на спецтранспорті, всі маршрути промарковані, а особливо небезпечні виробничі об'єкти відгороджені термозахисним склом.

- **комфортність** (задоволення життєвих потреб в проживанні, харчуванні, транспортуванні та інших послугах на рівні, по можливості не нижчому ніж в постійному місці проживання). Організація індустриального туру, хоч і передбачає високоякісне екскурсійне обслуговування, використання зручного транспорту з системою кондиціювання, в той же час, можуть бути виключення, що обумовлені специфікою організації саме індустриальних турів, так як часто відвідування виробничих об'єктів передбачає переміщення туристів територією підприємства виключно в транспортних засобах цього підприємства, а подекуди й спеціалізованими засобами: вахтовки при спуску в до кар'єру, вагонетки для переміщення підземними горизонтами в шахті, тощо. У цьому випадку туристичне підприємство, що організовує подорож, не праві вимагати високоякісних транспортних засобів від приймаючих об'єктів, може надавати лише певні рекомендації, посилаючись на побажання екскурсантів.

Більшість програм турів до Кривого Рогу включено катання на криворізькому метротрамі (гібриді метрополітену та трамваю). Задля того, щоб не здорожчувати програму, переміщення туристів відбувається на звичайних вагонах, які курсують за розкладом.

Щодо харчування в турах індустриальної тематики також є свої особливості. Туристами, як специфічний інтерактив сприймається обід у робітничій їдальні, апріорі чекати зірки Мішлен від даних об'єктів нелогічно, однак ніхто не відміняє вимоги щодо якості страв та санітарно-гігієнічних норм приміщення.

- **ергономічність** (відповідність турпродукта та його складових фізіологічним та психологічним потребам туриста). Створення індустриального туру як і інших складових туристичного продукту повинне передбачати усвідомлення профілю потенційного туриста і насичення програми об'єктами за певним запитом. В той же час, класичний одноденний тур індустриальної тематики розрахований на широку аудиторію, однак якщо є специфічне замовлення під певний сегмент туристів, відбувається переорієнтація програми. Наприклад, частими є запити щодо екскурсій школярів, тоді враховується їх вік, те що вони не спроможні тривалий час фокусувати увагу на подекуди монотонній інформації, та полюбують більш активні форми організації, при цьому подекуди нехтуючи інструктажем з техніки безпеки. Тож завданням кваліфікованого гіда буде організувати процес обслуговування таким чином, щоб максимально утримати увагу школярів та повністю знівелювати можливість їх травмування. Якщо запит надходить від представників певних професій, то тоді відбувається переформатування туру в залежності від їх інтересів: для туристів з інших міст цілком ймовірно, що цікаво буде відвідати підприємство ідентичної спеціалізації, тоді як екскурсанти, що мешкають в самій туристичній дестинації навряд чи матимуть бажання у свій вільний час відвідувати місце своєї роботи, тож тоді до програми екскурсійного туру треба включати промислові об'єкти відмінні від основного виду діяльності.

Промисловий туризм, як і більшість інших туристичних напрямів переорієнтовується також на потреби інклюзивних туристів. Звісно, зробити це доволі складно на індустриальних об'єктах, однак цілком реально створити пандуси до оглядових майданчиків кар'єрів, зручні виїзди на вершини відвалів, пристосовані переїзди по території цехів працюючих промислових підприємств, тощо.

- **достатність послуг**, що пропонуються для задоволення потреб туриста під час подорожі, для реалізації мети подорожі. В даному випадку розглядаємо не лише базовий набір послуг: екскурсійний супровід, проїзд, харчування, та за умов більш тривалого перебування туристів – розміщення та послуги дозвілля, а й достатність об'єктів відвідування. Індустриальний тур не повинен бути зорієнтованим під відвідування лише одного об'єкта, однак і занадто велике насичення об'єктами також не вітається. В той же час, під час туру повинне відбуватися ознайомлення туристів з якомога більш різнотиповими локаціями, неприпустимо, щоби тур передбачав відвідування виключно музеїв промислової тематики, чи об'єктів індустриальної спадщини, тощо. Все повинно бути гармонізовано та поєднано відповідно до змісту та територіального розташування локацій.

- **категоріальна відповідність** (всі складові туру повинні відповідати заявленому класу обслуговування). Даний принцип найменше використовується в організації індустріальних турів, хоча, знову ж таки і ці тури подекуди мають VIP-характер обслуговування. Відповідно ці тури повинні мати всі ознаки ексклюзивного обслуговування, наприклад, індивідуальний тур до шахти, польоти на повітряній кулі над індустріальними ландшафтами, екскурсії на гелікоптері, дайвінг до затоплених кар'єрів, тощо. Бюджетні тури, відповідно, на такий набір послуг не зорієнтовані.

- **конкурентоздатність** (забезпечення прибутковості в діяльності турфірми). Звісно, будь-який тур, в тому числі індустріальний, повинен бути цікавим, привабливим, використовувати різні прийоми показу та розповіді, за можливості використовувати різноманітні інтерактивні форми подачі матеріалу в музеях та на промислових об'єктах: інтерактивні дошки, аудіосистеми, окуляри віртуальної реальності тощо. Підвищити конкурентоздатність та сформулювати потребу у подорожах індустріальної тематики допомагає продумана та змістовна рекламна компанія, яка будується з урахуванням наявних таргетингових механізмів.

Окрім принципів, сформульованих О.О. Любіцевою, до турів індустріальної тематики доцільно застосувати ще деякі:

- **змістовність**: передбачається наявність пізнавальних елементів, що сприяють пізнанню індустріальної спадщини з її культурним надбанням. Змістовність дозволяє туристам за доволі короткий проміжок часу більше дізнатися про історичні етапи становлення індустріальних об'єктів, усвідомити значення промисловості в розвитку країни.

- **полісезонність**: передбачається використання одного й того ж туристичного маршруту в різні пори року, причому з різним набором сезонних послуг.

- **гнучкість**: індустріальний маршрут потребує наявності в програмі туристичного обслуговування заздалегідь підготовлених варіантів. Необхідність в багатоваріантності обумовлена мінливістю погодних умов, зміною мотивацій туристів, що перебувають на маршруті (різницею в їх фізичній підготовці, запитах та можливостях), різноманітними форс-мажорами, які можуть виникнути на працюючому виробництві. Тому завжди варто мати альтернативні варіанти заміни різних ділянок маршруту.

Автори дослідження провели значну роботу щодо розробки комплексного індустріального туру Криворіжжям та його апробації з 2015 року. Виділимо найбільш затребувані та популярні об'єкти відвідування, які найчастіше включаються до програм турів:

1. *Працюючі кар'єри*. Зазвичай, більшість туристів, які відвідують місто, воліють побачити його брендовий об'єкт – кар'єр Південного ГЗК – першого гірничозбагачувального підприємства в Україні. Комбінат запрацював у 1955 році. Кар'єр комбінату є неповторним та вражаючим видовищем, створеним руками гірників, що має форму серця. Його площа становить 570 га, що вдвічі перевищує площу Монако. Кар'єр завжди був полігоном для досліджень, випробувань, впровадження передових технологій та техніки. Кар'єр Південного ГЗК з 2019 року входить до реєстру об'єктів ЕРІН (Європейського маршруту індустріальної спадщини) [4].

На кар'єрі обладнаний оглядовий майданчик, з якого зручно спостерігати за виробничим процесом в будь-який період року. Переважна більшість екскурсій передбачала огляд панорами кар'єру з оглядового майданчика, однак поодинокими були екскурсії зі спуском до середнього горизонту -180 м та відвідування оглядового майданчика під час проведення вибухових робіт.

За умов, коли немає можливості відвідати кар'єр Південного ГЗК, як правило, обумовленою занадто пізнім запитом групи або недоступністю об'єкту через певні виробничі причини, туристам пропонується оглянути Ганнівський кар'єр Північного ГЗК, де є можливість без спецдозволу виходу на борт кар'єру з міської дороги, що пролягає поруч. Цей кар'єр хоч і не настільки розрекламований як кар'єр Південного ГЗК, однак також цікавий своєю витягнутою формою: його довжина становить 5700 м, а ширина 1200 м. На ньому також можна побачити й вибух при видобутку залізної руди. Інші кар'єри Кривбасу також можна показувати, але доступ до більшості незручний, невдалі точки огляду, тривалі підходи.

2. *Працюючі промислові підприємства*. Найвідомішим та наймасштабнішим підприємством і міста, й України є ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг». Це підприємство з повним металургійним циклом, що спеціалізується на видобутку сирової руди у 2-х кар'єрах і в шахті, виробництві арматурної сталі і катанки, виробляє агломерат, концентрат, кокс, чавун, сталь, сортовий і фасонний прокат, доменний шлак. Виготовлений на підприємстві металопрокат використовують в усіх кліматичних зонах планети. Саме з його арматури побудована найвища споруда світу Бурдж-Халіфа в Дубаї. На

жаль, комплексних екскурсій підприємством не проводиться, однак за умови попередньої домовленості туристи можуть потрапити на коксохімічне виробництво та прокатний цех. У складі комбінату діє музей підприємства.

Коксохімічне виробництво комбінату разом з музеєм з 2019 року входить до реєстру об'єктів ЕРІН (Європейського маршруту індустриальної спадщини). Саме ці об'єкти і є найбільш відвідуваними туристами. Інколи підприємство дає допуск для відвідування своїх діючих кар'єрів №3 та №2-біс.

3. *Техногенні ландшафти.* До програм турів включається відвідування відвалів та провальних зон. Відвали образно називають криворізькими горами, вони утворені внаслідок відсіпання пустої гірської породи та мають висоту до 80-100 метрів. Найвідвідуванішими є Бурщицький відвал, з якого видно центральну історичну частину Кривого Рогу, найпотужніше підприємство ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», та кар'єри колишнього Новокриворізького ГЗК, що нині входить до гірничого департаменту ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг». З Петровського відвалу відкривається панорама спальних районів міста – Покровського та Саксаганського. Декілька років поспіль тут практикувалася зустріч Нового року на відвалі містянами та приїжджими туристами.

Провальні ландшафти виникли внаслідок обвалення стель верхніх підземних горизонтів шахт. Загальна площа провалів складає 3,4 тис. га. Провальні ландшафти – це сукупність провальних лійок глибиною до 150 м, провальних колодязів, які йдуть до глибини 250 м, терас і зсувів, крутих скелястих стінок з крутістю як у справжніх горах. Найчастіше до програм турів включають провальну зону поблизу шахти «Козацька» та масштабне провалля поблизу шахти Центрального ГЗК, що утворилося внаслідок обвалу 13 червня 2010 року, має площу 16 га та досягає глибини 80 м.

4. *Індустриальна спадщина.* Загалом в Криворізькому регіоні таких об'єктів понад 200 [11]. До програм турів найчастіше включають відвідування наступних локацій: 1) Кочубеївські штольні – найстаріший з рудників Криворіжжя, в якому добували руду ще на початку ХХ сторіччя. Досліджена протяжність підземних ходів становить 200 метрів. Через віддалене розташування від промислового осередку міста рудник зберігся у задовільному стані. Туристичну привабливість рудник отримав після виходу на екрани фільму «Червоний», для зйомок якого на руднику було обладнано сходи та кінний мотузковий підйомник; 2) залишки опор Червоного мосту Катерининської залізниці 1894 року, на яких регулярно тренуються скелелазів; 3) затоплені Октябрський і Карачунівський гранітні кар'єри. Ці кар'єри використовуються місцевим населенням для стихійної рекреації, в той же час мають і естетичне значення як специфічні туристичні ресурси; 4) техногенне Червоне озеро – велика водойма, в якій акумулюються води шахт «Галковська» і «Гігант-Глибока», які відкачуються з глибини понад 1 км з-під землі. Вода озера містить велику кількість заліза, броду, йоду, натрію, калію і магнію. Цілий рік вода озера зберігає свій червоний колір.

5. *Музеї промислової тематики.* Це може бути один з типових промислових музеїв, де розкривається історія становлення підприємства, особливості технологічного процесу, демонструється продукція, що виготовляється. Як правило такі музеї вміщують макети робочої техніки, фото та різноманітні документи підприємств різного періоду, макет території підприємства, на якому за допомогою інтерактивних елементів відображаються різні складові промислового комплексу підприємства. Музеї обладнані екранами, на яких можна побачити у реальному часі виробничі процеси на підприємстві, а також переглянути промовідео про підприємство. Найчастіше до програм туру включається музей АТ «Південний ГЗК», фішкою якого є те, що можна приміряти робітничі каски, прикрашені петриківським розписом. В зимовий період дані тури можуть бути доповнені або замінені музеями ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» та ПАТ «Центральний ГЗК».

Окрім цього, у місті існує два скансени гірничої техніки, розташовані достатньо віддалено один від одного. Перший скансен було відкрито у 2009 році. Музей складається із двох частин. На першій ділянці уздовж стіни будівлі палацу культури комбінату виставлені стенди з інформацією та фотографіями про основні структурні підрозділи комбінату. На другій ділянці розміщена різноманітна техніка, яка використовувалась у кар'єрах комбінату, на шахті, збагачувальному виробництві. Тут представлені ківш екскаватора, шахтний електровоз, бульдозер з кар'єру, великовантажний автомобіль «БелАЗ», дробарка з дробильної фабрики, сепаратор рудозбагачувальної фабрики та багато іншої техніки, що презентує силу та міць видобувних

підприємств Кривого Рогу. Біля кожного експонату встановлені інформаційні таблички, що дозволяє прогулятися музеєм й ознайомитися з його експонатами самостійно. Вхід вільний, але за порядком стежить охорона комбінату.

Другий скансен гірничого департаменту ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» відкритий у листопаді 2018 року. В порівнянні з вищезазначеним об'єктом, він доповнений залізничною технікою: старим вагоном, який курсував ще з 1908 року, та вагоном думпкар – вагон-самоскид.

Обидва зазначені технічні скансени з 2019 року входять до реєстру об'єктів ERIH (Європейського маршруту індустріальної спадщини).

6. *Криворізький метротрам*. Переважно позавулична швидкісна гібридна легкорейкова транспортна система, яка діє з грудня 1986 року. Має основну лінію довжиною 18,7 км, якою прокладено три маршрути. Налічує 15 станцій, з яких 4 – підземні. Більша частина лінії збудована за стандартами метрополітену, але рухомим складом є трамвайні вагони. На перегоні між станціями «Будинок Рад – Проспект Металургів» міститься найнижча точка лінії під поверхнею – 22 м. Між станціями «Мудрьона» та «Будинком Рад» тунелі в різних напрямках міняються місцями під землею без прямого перетину, проходячи один над одним. Це змінює рух з правостороннього на лівосторонній. Через це криворізьку підземку називають єдиним місцем у країні, де легалізовано лівосторонній рух. У 2003 році впроваджено новий логотип: червоні літери «ШТ» (від «швидкісний трамвай») на білому тлі замінили на зелену «М» (від «метрополітен») [15].

В той же час, до програм турів завжди включаємо неіндустріальні, однак знакові об'єкти, що мають історичне значення, або ж дозволять краще ідентифікувати місто. Зазвичай, всі тури починаються від пам'ятника «Козак Кривий Ріг», установленому в 2011 році поряд з будівлею виконкому міської ради. Монумент присвячено легендарному засновнику міста – козаку Рогу, який в боях позбувся правого ока, за що його в народі прозвали «Кривим». Звісно наукова версія топоніма міста різниться, однак загальновідомо, що легенди в туризмі лише підсилюють туристичний ресурс.

Ще одним знаковим об'єктом є Квітковий годинник, який є одним із найбільших у світі – діаметр його циферблату 22 метри, довжина хвилинної стрілки – 13 метрів. Будівництво цього унікального об'єкту велося в межах програми соціального партнерства з промисловими підприємствами Кривого Рогу. Годинник запущений 22 серпня 2011 р. У павільйоні під квітковим годинником розташована 3D-відеогалерея, в якій демонструються фільми про Кривий Ріг, його історію та сучасність. По колу самого павільйону за склом розміщені стенди з фотографіями, експонатами та інформацією про кожен з семи районів міста.

Доволі часто до програм турів Кривим Рогом додаються ще низка додаткових об'єктів: геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Скелі МОДРу» з характерним відслоненням залізистих кварцитів Кривбасу над річкою Інгулець, скансен літаків Криворізького факультету КНАУ, історичний центр міста (проспект Поштовий, вул. Свято-Миколаївська), навчальна шахта ПАТ «Криворізький залізрудний комбінат», Криворізький ботанічний сад НАНУ.

Із врахуванням переліку зазначених об'єктів запропоновано орієнтовну програму комплексного туру індустріальної тематики містом Кривий Ріг. При її укладанні було враховано наступні моменти:

1. За умови прибуття групи залізничним транспортом, необхідно враховувати графік прибуття/відправлення потягу. Найзручніше до міста організовувати тури з Києва (раннє прибуття та від'їзд потягу орієнтовно о дев'ятій вечора, або ж близько десятої з північної частини міста – залізничної станції «Рокувата»). Доволі зручним раніше був розклад руху потягу Харків-Херсон, що курсував через Кривий Ріг, та яким туристи прибували з Харкова та Полтави, однак його зняли ще за декілька місяців до військових дій. В той же час, потяг «Львів – Запоріжжя», яким можуть приїздити туристи із західного напрямку прибуває та відправляється не зовсім зручно, що робить одноденну програму недоцільною. В даному випадку доречніше планувати подорож з ночівлею, що здорожжує її для туристів.

2. Для відвідувачів з ближніх міст, що їдуть своїм автотранспортом: Дніпро, Миколаїв, Кропивницький, Кременчук, Запоріжжя, Херсон, Полтава більш доречним є показ поокремо південних та північних територій міста з наявним на даних територіальних утвореннях набором індустріальних об'єктах. Це сприятиме економії часу на переїздах, менш інтенсивному огляду локацій, та, відповідно, зменшенню втомлюваності туристів.

3. Запропонований тур розрахований на теплий період та тривалий світловий день. В холодний період з більш короткою світловою добою, передбачається відвідування одного з цехів

ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» та акцент не на відкриті техногенні ландшафти, а на об'єкти, розташовані в приміщеннях: музеї, галереї, навчальна шахта, тощо.

4. Програма та послідовність об'єктів в турі може змінюватися залежно від конкретних погодних умов в день подорожі.

*Орієнтовна програма одноденного туру
«Залізна планета Кривий Ріг»*

(розроблено авторами)

<i>Етапи туру</i>	<i>Орієнтовний графік</i>
<i>Зустріч групи на залізничній станції «Кривий Ріг – Головний».</i> Прогулянка привокзальною площею. Огляд історичних і архітектурних пам'яток станції	6.30
Переїзд до історичної частини міста	6.30-6.50
Прогулянка головною вулицею міста – проспектом Поштовий	6.50-8.00
Сніданок	8.00-8.40
Переїзд до пам'ятника Козаку Рогу – бренду міста.	8.40-8.55
Перехід до найбільшого у Європі квіткового годинника	8.55-9.00
Відвідування 3D-відеогалереї історико-краєзнавчого музею	9.00-9.40
Трансфер до залізничного кар'єру ПАТ Південний гірничо-збагачувальний комбінат. Оглядова екскурсія містом	9.40-10.00
Екскурсія до залізничного кар'єру ПАТ Південний гірничо-збагачувальний комбінат	10.00-10.45
Трансфер до Буршицького відвалу	10.45-11.00
Екскурсія до Буршицького відвалу. Сходження на відвал. Огляд промислового міста з висоти пташиного польоту	11.00-12.30
Трансфер до кафе	12.30-12.45
Обід	12.45-13.30
Переїзд до станції метротраму «Кільцева»	13.30-13.45
Переїзд у метротрамі до станції «Бульвар Вечірній»	13.45-14.15
Переїзд до Кочубейських штолень	14.15-15.00
Екскурсія до штолень	15.00-16.30
Трансфер до району шахти «Гвардійська». Оглядова екскурсія містом	16.30-17.00
Відвідання криворізької зони відчуження (гігантські провалля) шахти «Гвардійська». Збір колекції криворізьких мінералів і гірських порід	17.00-19.00
Вечеря	19.00-20.00
Прогулянка парком «Шахтарський»	20.00-21.00
Трансфер до залізничної станції «Рокувата»	21.00-21.15
Закінчення туру. Вільний час. Прощання з групою	21.15-21.42
<i>Від'їзд групи із залізничної станції «Рокувата»</i>	21.42

Зазначена та аналогічні до неї одноденні програми, були неодноразово апробовані різними внутрішніми туроператорами: «Країна UA» (тури до Кривого Рогу організовувалися майже щомісяця), «Анга Тревел», «Україна Інкогніта» (Київ), «Відвідай» (Львів), «Навігатор Україна», «Відпочинок на всі 100% (Харків), «Глобус України» (Запоріжжя), «Золоті подорожі» (Дніпро), а також Одеський туристичний хаб та туристичний центр «Риба Андрій» (Дніпро), туристичні клуби «Бідняжка» (Вінниця), «Добре поїхали» та «Дикий Тур» (Київ), туристичні фірми «Мандрівочка» (Миколаїв) та «InGreen» (Полтава) та низки турагенств з міст Кропивницький, Миколаїв, Херсон, Кременчук, Дніпро, Нікополь, тощо, які позиціонують себе виключно в соціальних мережах.

Висновки. Підготовка різноматематичних маршрутів є запорукою швидкого повернення втрачених позицій та можливість задовольнити найрізноманітніші запити потенційних закордонних відвідувачів. Відповідно, більшість міст нашої країни повинні адекватно та професійно оцінити свій потенціал для потреб туризму та зацентувати увагу на розвитку тих видів та форм туризму, які мають порівняльний потенціал щодо інших дестинацій. Все це дасть змогу на національному рівні

підготувати якісний та різноманітний туристичний продукт, який буде відображати як сукупний потужний туристичний потенціал України, так і розкривати ідентичність кожного з її регіонів.

Список використаних джерел

1. Frew, Elspeth Ann. Industrial tourism: a conceptual and empirical analysis. Diss. Victoria University, 2000.
2. Bonfanti, A., Castellani, P., Giaretta, E. and Brunetti, F. (2019), "Developing entrepreneurial learning triggered by factory tours", *The Learning Organization*, Vol. 26 No. 6, pp. 574-587. <https://doi.org/10.1108/TLO-08-2018-0133>
3. Chen, Y., & Morrison, A. M. (2006). Industrial tour providers' perception on their performance. In *Proceedings of the 11th Annual Graduate Education and Graduate Students Research Conference in Hospitality and Tourism* (pp. 151-156).
4. European route of industrial heritage. Available at: <https://www.erih.net/>
5. Hill, D. J., Fink, R., & Morgan, A. J. (1998). Plant tours as a customer contact tool: an integrated marketing communications framework. *Journal of Marketing Management* (10711988), 8(2).
6. Otgaar A. Industrial Tourism. Where the Public Meets the Private / A. Otgaar. Rotterdam, Erasmus univ, 2010. 261 p.
7. Otgaar A. Industrial tourism: opportunities for city and enterprise / Alexander HJ Otgaar, Leo Van Den Berg, Rachel Xiang Feng. – Routledge. – 2016.
8. Patsiuk V., Kazakov V. Industrial tourism as new trend in tourism business of Ukraine // *Determinants of Innovation and Investment Development of Multi-Branch Entrepreneurship, Tourism and Hospitality Industry: Collective monograph*. – Nuremberg: Verlag SWG imex GmbH, Germany. 2019. 431 p.
9. Simonson, L. R. (1974). A study of industrial plant tours as important tourism attractions. Texas A&M University.
10. Upton, D. M., & Macadam, S. E. (1997). Why (and how) to take a plant tour. *Harvard Business Review*, 75(3), 97-97.
11. Казаков В. Л. Організація індустріального туризму: системний підхід / В. Л. Казаков // *Індустріальний туризм: реалії та перспективи* : матеріали І-го Міжнародного науково-практичного форуму. – Кривий Ріг, 2013. – С. 17-21.
12. Любіцева О. О. Методика розробки турів : навч. посіб. / О. О. Любіцева – К. : «Альтерпрес», 2003. – 104 с.
13. Пацюк В. С., Казаков В. Л. Чи може індустріальний туризм змінити обличчя Кривого Рогу? / *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія* / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ: Вид-во "Фенікс", 2017. 378-393 с.
14. Пацюк В.С. Територіальна організація індустріального туризму Криворіжжя: дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 – економічна та соціальна географія / В. С. Пацюк. – Київ, – 2011. – 305 с.
15. Путівник оглядової екскурсії «Кривий Ріг — місто руди і металу» / В. Л. Казаков, А. Ю. Килимчук, Е. В. Дворчук, В. С. Пацюк. – Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2014. – 100 с.

References

1. Frew, Elspeth Ann. Industrial tourism: a conceptual and empirical analysis. Diss. Victoria University, 2000.
2. Bonfanti, A., Castellani, P., Giaretta, E. and Brunetti, F. (2019), "Developing entrepreneurial learning triggered by factory tours", *The Learning Organization*, Vol. 26 No. 6, pp. 574-587. <https://doi.org/10.1108/TLO-08-2018-0133>
3. Chen, Y., & Morrison, A. M. (2006). Industrial tour providers' perception on their performance. In *Proceedings of the 11th Annual Graduate Education and Graduate Students Research Conference in Hospitality and Tourism* (pp. 151-156).
4. European route of industrial heritage. Available at: <https://www.erih.net>
5. Hill, D. J., Fink, R., & Morgan, A. J. (1998). Plant tours as a customer contact tool: an integrated marketing communications framework. *Journal of Marketing Management* (10711988), 8(2).
6. Otgaar A. Industrial Tourism. Where the Public Meets the Private / A. Otgaar. Rotterdam, Erasmus univ, 2010. 261 p.
7. Otgaar A. Industrial tourism: opportunities for city and enterprise / Alexander HJ Otgaar, Leo Van Den Berg, Rachel Xiang Feng. – Routledge. – 2016.
8. Patsiuk V., Kazakov V. Industrial tourism as new trend in tourism business of Ukraine // *Determinants of Innovation and Investment Development of Multi-Branch Entrepreneurship, Tourism and Hospitality Industry: Collective monograph*. – Nuremberg: Verlag SWG imex GmbH, Germany. 2019. 431 p.
9. Simonson, L. R. (1974). A study of industrial plant tours as important tourism attractions. Texas A&M University.
10. Upton, D. M., & Macadam, S. E. (1997). Why (and how) to take a plant tour. *Harvard Business Review*, 75(3), 97-97.
11. Kazakov V.L. Organization of industrial tourism: a systematic approach / V. L. Kazakov // *Industrial tourism: realities and prospects: materials of the First International Scientific and Practical Forum*. – Kryvyi Rih, 2013. – P. 17-21.
12. Lyubitseva O.O. Methodology of tour development: textbook / O.O. Lyubitseva - K.: "Alterpress", 2003. 104 p.
13. Patsiuk V.S., Kazakov V.L. Can industrial tourism change the face of Kryvyi Rih? *Urban Ukraine: in the epicenter of spatial changes: monograph* / edited by K. Mezentssev, Y. Oliynyk, N. Mezentsseva. Kyiv: Phoenix Publishing House, 2017. 378-393 с.
14. Patsyuk V.S. Territorial organization of industrial tourism in Kryvyi Rih: Cand: 11.00.02 - economic and social geography / V. S. Patsiuk. - Kyiv, - 2011. - 305 p.
15. Guide to the sightseeing tour "Kryvyi Rih - the city of ore and metal" / V. L. Kazakov, A. Yu. Kylymchuk, E. V. Dvorchuk, V. S. Patsiuk. - Kryvyi Rih: R. A. Kozlov Publishing House, 2014. - 100 p.

Надійшла до редколегії 10.11.2022
Прийнята до друку 17.12.2022